

TÜRÜK

*Uluslararası Dil, Edebiyat
ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*

2017, Yıl:5, Sayı:11

Geliş Tarihi: 06.10.2017

Kabul Tarihi: 31.10.2017

Sayfa: 182-195

ISSN: 2147-8872

KÜL TİĞİN YAZITININ GÜNEY YÜZÜNE FELSEFİ BİR BAKIŞ*

Caner Çiçekdağı**

Özet

Orhon yazıtları bilindiği gibi Türkçenin en önemli kaynaklarından biridir. Bu yazıtlarda Türk diliyle ilgili temel bilgilerin yanı sıra dönemin sosyal, siyasi ve kültürel yapısıyla ilgili de değerli veriler bulunmaktadır. Bilge Kağan, Kül Tigin ve Tonyukuk yazıtları çeşitli boyutlarda taşlara, dört coğrafi yöne bakacak şekilde kazınmıştır. Türk dili açısından yazıtlarla ilgili çok değerli ve önemli birçok etimolojik değerlendirme yapıldığı gibi, siyasi ve sosyal değerlendirmelerde de bulunulmuştur. Felsefi bakış açısıyla bu önemli kök kaynaklara yönelerek, Türk dili ve Türk kültürünün felsefi arka planı ile Batı felsefesi arasında karşılaştırmalı değerlendirmeler yapmak düşünce dünyası açısından önemlidir. Felsefenin kökenlerinin mitolojide olduğu göz önüne alınırsa, Türklere ait böylesine belgelerin de felsefi içeriğe sahip olabileceği açıktır. Metafizik, epistemolojik ve politika felsefesi açısından metnin bazı mesajları vardır. Gök Tanrı inancının kağanda somutlaşması, kağanın kut almış bir kişi olarak kendini yeryüzünde ve toplumda en üst statüye konumlandırması ve Türklüğün Tanrı ile olan doğrudan bağı, felsefi bir içeriğe işaret etmektedir. Bu bağlamda bir ilk olduğunu varsaydığımız bu deneme Kül Tigin yazıtının güney yüzünü yorumlamaktadır.

Anahtar sözcükler: Felsefe, Kağan, Kül Tigin, Tanrı, Türk, Yazıt

*Ukrayna'da 06.09.2017-08.09.2017 tarihleri arasında, "Deşt-i Kıpçak'ta Türk Kültürü Sempozyumu"nda sunulan, "Türk Kültüründe Felsefe-Düzen-Demokrasi" adlı bildirinin değiştirilmiş ve geliştirilmiş halidir.

**Yrd. Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü Öğretim Üyesi, orcid.org/0000-0001-6138-363X, ccicekdagi@artvin.edu.tr

A PHILOSOPHICAL VIEW OF “KUL TİĞİN INSCRIPTION”’S SOUTHERN FRONT

Abstract

Orhon Monuments are one of the most important sources of Turkish, as it is known. In addition to basic information about the Turkish language, there are valuable datas about the social, political and cultural structure of the period. The inscription of Bilge Kagan, Kul Tigin and Tonyukuk were sculpted in various dimensions to look in four geographical directions to the stones. In terms of Turkish language, many valuable and important etymologic evaluations of the inscription were made, as well as political and social evaluations. From a philosophical point of view, it is important for the world of thought to make comparative evaluations between these philosophical backgrounds and the philosophical background of the Turkish and Turkish cultures and Western philosophy. Given that the origins of philosophy are mythological, it is clear that Turkish mythologies can also have philosophical content. There are some messages of the text in terms of metaphysics, epistemological and political philosophy. The embodiment of Kagan as sky god (Tanrı means sky at the same time) has some philosophical implications of Kagan's position as the most honored person on earth and in society, and the direct connection with God. This essay, which we assume is the first in this context, interprets the southern face of the Kul Tigin inscription.

Key words: Inscription, Kagan, Kul Tigin, Philosophy, Tanrı, Turkish

Giriş

Felsefe ve bilimin Anadolu topraklarında boy attığı bilinen bir gerçektir. İbn Haldun'un, “Coğrafya kaderdir” sözünden bir pay çıkarmak gerekirse, yaşadığımız toprakların birçok rafine kültür ürününe zemin olduğunu ve gelecekte de böyle bir potansiyeli bulunduğunu söyleyebiliriz. Çünkü uygarlık ve kültür, içinde bulunulan toplum, insan ve mekân profiliyle, bağlantılarıyla bir görünüme bürünür. Malum, Anadolu toprakları toplum, insan ve yaşam biçimi zenginliğiyle buna izin vermiştir. Greklerin felsefedeki başarıları, felsefe tarihi açısından bir tesadüf olmadığı gibi bir mucize de değildir. Kalde, Fenike, Mısır, Pers gibi uygarlıklardan aldıklarını kendi içlerinde sentezlemeyi bilmişlerdir. Ancak neden diğer uygarlıklarda değil de Antik Grek'te böyle bir İlkçağ aydınlanması yaşanmıştır? Felsefe tarihi, birkaç değişkenin bir araya gelmesiyle Milet'te felsefi, bilimsel hareketliliğin doğduğunu söylüyor. Bu değişkenlerin başlıcalarını hatırlarsak, kısaca ekonomik refah, demokratik özgür ortam, geleneklerin baskısının azlığı ve kent-birey yaşam tarzı olduğunu görürüz. Ancak tarih diğer coğrafyalarda bambaşka bir şekilde yoluna devam etmiştir. Bu, birinin iyi diğerinin kötü olduğu anlamına gelmez. Bu çalışma İslamiyet öncesi kökenlerimizin felsefi, toplumsal yanını anlamayı amaçlamaktadır.

Şimdi, Türk toplumsal yapısı özelinde kuralların varlığı ile demokrasinin ve hoşgörünün bağdaşırılığı problemine bu çalışma aracılığıyla göz atmak faydalı olacaktır. Bu çalışmanın iddiası da bu olguların bir arada olabirliği, hatta olması gerektiği şeklindeydi. Gerçekten de bilimsel ve felsefi faaliyet bir özgürlük ortamının sonucunda belirir. Özgürlük sadece bireysel değil, sistemsal bir yapıya büründüğünde, bir başka deyişle demokratik bir devlet ve toplumda olanaklarını gerçekleştirebiliyor. Bu anlamda Antik Greklere ait devlet ve toplum yapısının dönemine göre açık bir toplum olarak organize olduğu görülmektedir. Kendi kararlarını alabilen özgür kent yurttaşları, sistemin verdiği olanakları kullanmıştır. Yine de bir Perikles Atina'sından söz ediyor ve üstelik Aristokrasi yönetiminde gerçekleştirilen başarıları övüyor. Bu durum ilginç bir şekilde demokrasinin değil, bilgili ve yetenekli bir azınlığın yönetiminin daha başarılı olduğunu ima etmekte. Ancak bu çalışmanın iddiası bir yanıla, çoğunluğun görüşü ile tam karşıtı görüşte olan az sayıda kişinin kararının toplum ve devlet yönetiminde aslında bir çelişki oluşturmayacağıdır. Böyle bir yapı, Antik Grek bir yana, güçlü toplum ve devlet geleneklerinde de görülmektedir. Göktürk devletlerinde tam da böyle bir özelliğe rastlıyor; bilge bir kağanın, ekibiyle ve kendisine bağlı topluluğuyla dinamik kararlar alabildiğini, ülkeyi düzenli biçimde yönetebildiğini görüyoruz. Bu anlamda, Türk toplumunun İslamiyet öncesi kültürel özelliklerine değinmek yararlı olacaktır.

Ergin, *Orhun Abideleri* adlı referans niteliğindeki çalışmasında bir yandan bu yazıtlardaki yazıların çevirisini verirken bir yandan da dönemin Türk toplumsal yapısına ilişkin önemli bilgiler iletir (Ergin 1980, 7-61). Türk kültürüne, devletine ve toplum yapısına ilişkin ilk elden bilgilerin bu tür yazıtlardan geldiğini anlamaktayız. Elbette Yenisey yazıtlarının Orhon yazıtlarından birkaç yüzyıl daha önce yapıldığı bilinmektedir, ancak bunlar genellikle kurganlarda mezar taşı olarak dikilmiş ve ölen kişilerin hayata doyamadığını anlatan kısa yazılar şeklindedir. Bunlar, Yenisey bölgesinde bulunan farklı Türk boylarına ait olup, yalın ve abartısız bir dile sahiptir. Orhon yazıtları ise aşırı duygu ve lirizm içeren bir yapıdadır. Ayrıca Yenisey yazıtlarında kullanılan yazının Orhon yazıtlarındaki kadar gelişmiş olmadığı bilinmektedir. Öte yandan dilsel yapı her ikisinde de belirli ve anlatmak istediği olaya odaklanan bir şekildedir (Abid 2014, 36). Bu çalışmada hem Ergin'in hem de Tekin'in çevirileri esas alınmıştır.

Türk adını kullanan ilk Türk devleti olarak kabul edilen I. Göktürk devleti, MS 6. yüzyılda Bumin Kağan tarafından kurulmuştur. Bu, dünya devletler tarihi açısından görece olarak geç bir devletleşme tarihi olarak görülebilir. Elbette daha önce, özellikle Hunlar tarafından kurulup dağılan devletlerde Türkler de hüküm sürmüşlerdir, ancak gerçek anlamda ilk Türk devleti hangisidir denirse Göktürk devleti doğru cevap olacaktır. İlk Göktürk devletinin kurulup, gelişmesi ve yıkılmasının ardından ikincisi 7. yüzyılda Kutluk Kağan (İlteriş Kağan) tarafından kuruldu. Bilge Kağan (Mergen) ve Kül Tigin, Kutluk Kağan'ın oğulları; Tonyukuk ise veziri, danışmanıdır. Orhon yazıtları, başlıcaları Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk adına yapılmış yazıtlardan oluşmaktadır. Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtı Bilge Kağan'ın ağzından anlatılmıştır. Tonyukuk yazıtı ise Tonyukuk'un kendi ağzındandır. Bu sınırlı çalışmada sadece Kül Tigin yazıtının güney yüzü ele alınmış ve felsefi bir gözle yorumlanmıştır. Yazıtlar değerlendirilirken Ergin'e ve Tekin'e ait iki farklı çeviri

esas alınmış, her iki çeviriye ait pasajlar alıntılanarak verilmiştir. Yazıttaki metinler ve değerlendirmeleri şöyledir:

Kül Tigin Yazıtı Güney Yüzü

- “Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı, bu zamanda oturdum. Sözüümü tamamıyla işit. Bilhassa küçük kardeş yeğenim, oğlum, bütün soyum, milletim, güneydeki şadpıt beyleri, kuzeydeki tarkat, buyruk beyleri, Otuz tatar ..... Dokuz Oğuz beyleri, milleti! Bu sözüümü iyice işit, adamakıllı dinle:” (Ergin 1980, 17)
- “(Ben) Tanrı gibi (ve) Tanrı’dan olmuş Türk Bilge Hakan, bu devirde (tahta) oturdum. Sözlerimi baştan sona işitin, önce (siz) erkek kardeşlerim, (ve) oğullarım, birleşik boyum (ve) halkım, sağdaki Şadapıt beyler, soldaki Tarkan’lar (ve) kumandan beyler, Otuz (Tatar .....)” , “Dokuz Oğuz beyleri (ve) halkı, bu sözlerimi iyice işitin (ve) sıkıca dinleyin: (...)” (Tekin 1998, 3)

“Bilge” dönemin yüksek unvanlarından ve “bilgili, yüce kişi” anlamlarına gelmektedir. “Kağan” ya da “Hakan” ise devletin başı, toplumsal hiyerarşideki en yüksek kişidir. “Şadpıt”, “Tarkat” (“Tarkan”ın çoğulu) ve “Buyruk” dönemin vezir, nazır, bakan gibi yüksek idari ve askeri unvanlarıdır. “Otuz Tatar” ifadesi ile Tatar Türkleri, “Dokuz Oğuz” ifadesi ile de Uygur Türkleri kastedilmektedir. “Türk” (Türük) sözcüğünün kökeni tam bilinmemekle beraber, *Törü* “yaratmak, düzene koymak” anlamındaki veya *Türi* “bir soydan, mitik bir atadan bir araya gelen” anlamındaki sözcüklerden türediği varsayılmaktadır (Nişanyan). Divan-ı Lûgat-İt-Türk Dizini’nde ise “cesur”, “vakit” ve “kuvvet” gibi anlamları geçmektedir (Atalay 1991, 674). Gülensoy da bu anlamlara katılmakla birlikte yine *Törük* sözcüğünün “yaratılmak” anlamına geldiğini eklemiştir (Gülensoy 2011, 948). Clauson ise bu sözcüğün “olgun”, “olgunlaşmış” anlamını özellikle öne çıkarmaktadır (Clauson 1972, 542-543). “Tanrı” ise *Tengri* sözcüğünün günümüz Türkçesindeki karşılığıdır. “Gök”, “Gökyüzü”, “Gök Tanrısı” anlamlarına gelmekle beraber başka bir dilden alınma olasılığının yüksek olduğu not edilmektedir. Ancak “ten”, “tan” kökeninden gelerek “gökyüzü”, “döndüren” veya “dengeye getiren” anlamında olduğu da yorumlanmaktadır (Eyuboğlu 2004, 641; Kanbur). Clauson da “gök”, “gökyüzü”, “cennet”, “kutsal” anlamlarının doğru olduğunu savunarak, “kuvvet” anlamının yanlışlığına vurgu yapmıştır (Clauson 1972, 523-524). Yazıtlarda sıkça geçecek olan “Tanrı olmak”, “Tanrı gibi gökte olmak” veya “Tanrıdan olmak” sözü ise hükümdara atfedilen “kut”sal bir yüceliktir.

Hükümdar veya kağan Tanrının yeryüzündeki temsilcisi, dünyadaki eşdeğeri, hatta felsefi açıdan ileri bir yorumla Tanrının bizzat kendisidir. Gök Tanrı inancı Türklerin kendisine aittir ve Türk milletini merkeze alır. Bilindiği gibi animizmin bir türü olarak da nitelenen bu inanç gereği Tanrı (Tengri), gökyüzüyle aynıdır, kutsaldır. Tinsel, ruhsal olan gökyüzü veya Tanrı kişisel, insani özellikler göstermez; Türkleri korur, evrenin ve dünyanın merkezine yerleştirir. Dolayısıyla Tanrı ile Türk arasında sıkı bir bağ vardır. Bu nedenle Türk toplumu Tanrısal bir yapıdadır ama Türk kağanı neredeyse tümüyle Tanrısaldır. Bundan yola çıkarak “Türk” ve “Tanrı” sözcüklerinin sıkı bir bağı olduğu söylenebilir, çünkü Tanrı

evrende yaratıcı, ilk neden ve evrene düzen veren bir ilke iken, Türk de yeryüzüne ve insanlara düzen getiren bir ilke olarak belirmektedir. Türklerin bu inancında yeryüzü ve diğer doğa unsurları Tanrılaştırılrsa da gökyüzü temel ve tek bir Tanrı olarak yorumlanmıştır. Zaman, elbette Tanrı için söz konusu değildir; çünkü temelde bir ruh veya tin olarak kabul edebileceğimiz ve dünyadaki değişim ve oluştan aşkın olan yaratıcı sonsuzluk içindedir, kalıcıdır. O halde Tanrı gibi Tanrı olan Bilge Kağan, zamansızlıktan zamana geçerek tıpkı evrende, gökyüzünde düzeni getirdiği gibi yeryüzünde de, elbette Türkleri hedefleyerek ve bu görevi onlara vererek düzeni getirmeyi amaçlamıştır. Bu, doğa güçleriyle ve özellikle gökyüzü ile bütünleşmiş, göğün ruhunu kutsallaştırmış, yaşamın her alanında bu kuşatıcı tinsel varlık ile iç içe geçmiş bir toplum ve devlet yapısının klasik görünümüdür. Tanrının üstte, gökte, yukarıda olması; tüm dünyayı yukarıdan sarması, kuşatması ve aynı zamanda yeryüzü gibi somut, duyularla algılanabilen değil, soyut ama yine de bilinebilen, anlaşılabilen, kavranabilen bir yapıda olması, teolojik ve politik olduğu kadar felsefi özellikler de içermektedir.

Her şeyden önce, Tanrı, Yahudilerde olduğu gibi sadece Türkleri seçmiş, Türklere ait bir Tanrı olarak belirmiştir, diyemeyiz. Çünkü bu metinlerde yerel bir Tanrı ve yerel bir devlet anlayışı görmekten çok, evrensel bir Tanrı ve evrensel bir devlet anlayışı görürüz. Türk kavramının merkeze oturması bunu değiştirmez, çünkü Türk burada, Tanrının bir anlamda bizatihi kendisi, kutsal ruhun gökyüzünden yeryüzüne inmiş olan yansıması, makro kozmosun mikro kozmos hali gibidir. Kağan, çoklukdaki birliği temsil etmekte, Türk'ün somut, bireysel ve tekil görünümünü oluşturmaktadır. Öte yandan gökyüzünün kutsallığı, tinsel bir yapıda oluşu, doğadaki belli bir unsurun öne çıkarılmasıdır. İlkçağ Grek doğa filozoflarından Anaksimenes'te olduğu gibi bir değişim ilkesi, bir töz olarak görebileceğimiz maddi "hava"nın yanı sıra, Anaksimandros'ta olduğu gibi *apeiron*'u, yani sınırsız, sonsuz olanı da görmekteyiz. Hava ile ruh arasındaki yakın ilişki, gökyüzünün tinselleşmesini güçlendirmiştir. Bu yorum bize, Türklerin Gök Tanrı inancının sadece bir inanç, bir animizm olmadığını da söylemektedir. Kaldı ki Antik Grek'in ilk doğa filozofları aynı zamanda *hyleozoist*, yani canlı maddeciydi. Bu durumda Gök Tanrı inancının arka planında bir tür canlı maddecilik varsayılabilir. Ancak buradaki canlı madde artık insanda ve insan olarak da Türk'te somutlaşmış, bireyleşmiştir. Bir diğer yoruma göre de canlı maddeciliğin aşıldığı, Tanrı-Gök-Hava'nın sembolikleştiği, Ksenophanes'de olduğu gibi kuşatıcı ve küresel bir evren ruhuna dönüştüğü söylenebilir. Bu durumda da Türk, evren ruhunun somutlaşmış görünümü ve yeryüzünün düzenleyici ilkesi olacaktır. Bu yorum bizi panteizme yakın bir evren anlayışına götürür ve haklılık payı vardır. Çünkü Tanrı ve dolayısıyla gök, aslında her yeri ve her şeyi kuşatan, neredeyse tümüyle doğanın kendisi olandır. Bu durumda insanın, dolayısıyla Türk'ün ve sonuç olarak Kağan'ın Tanrı da olmasında bir sakınca yoktur. Çünkü Türk Tanrıdır ve Tanrı da Türk'tür. Bu hakikati görmüş olan kişilerin kendisini "Türk" olarak adlandırmasında da bir sakınca olmadığı gibi, Türklerin evrensel bir devlet kurma ideali tam da bu hakikati ifade edecektir. Bu akıl yürütmeyi mantıksal sonuçlarına dek götürdüğümüzde, ideal olarak kurulacak olan evrensel devletin yurttaşlarının tümü nihayetinde Türk olacaktır. Kendisine köken olarak düzen sağlama görevi verilen soy birliği

içindeki Türk, artık ereğine ulaşarak evrensel bir Türk'e dönüşecektir. Tanrının ve Türk'ün bir *thelosu*, bir ereği vardır ve bu erek gerçekleşince evren ruhu (Tengri) yetkin, mutlak bir yapıya ulaşmış olacaktır. Bu yorumun Batılı birçok filozofun düşüncesiyle benzeştiği açıkça görülüyor. Örneğin 19. yüzyılda Hegel buna çok benzer biçimde Prusya devletini ve Alman ırkını yücelterek, *Geist*'in (Tanrının) ereğinin nihayetinde bu devlet ve toplumda somutlaşmak olduğunu ilan etmişti (Cevizci 2010, 844). Türk düşüncesinin bunu ondan çok önce, Göktürklerde, kendi dili ve terminolojisiyle ilan etmediğini kim söyleyebilir?

İlk olarak kendisinden söz eden kağan, pasajın diğer cümlesinde söyleyeceği sözlerin yöneldiği asıl dinleyici kitlesini belirlemiştir. Bu kitle bir hiyerarşi içinde sıralanmış, böylece Tanrısallık derecesi de belirlenmiştir. Bu, toplumun yönetilmesinde ve görev paylaşımında bir sıralama olduğu kadar, sorumluluk ve omuzlara binen kutsal yük açısından da bir sıralamadır. Kan bağının olduğu yakın akrabaları önce; kendi soyu, halkı, milleti ve görevli yöneticileri ise sonra gelmektedir. Tarihten çıkarılmış dersin bir uzantısı olarak, hükümdara ve siyasi iradeye olan itaat ile bağlılığın önemi vurgulanmakta, iç çekişmelerin akıbetine yönelik mesajlar verilmektedir. Birlik ve bütünlük, düzen ile refahın, bağımsızlığın ve evrensellik idealinin temel koşulu olarak sunulmaktadır. Ancak bilindiği gibi bu tür metinler aynı zamanda hükümdarın halkına hesap verme belgesi olarak kabul edilmektedir. O halde yazıtı sadece bir övünç belgesi olarak değil, halkıyla icraatını paylaşan ve onlara rapor sunan bir bakışla görmek gerekir.

- “Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, onun içindeki milleti hep bana tabidir. Bunca milleti hep düzene soktum. O şimdi kötü değildir. Türk kağanı Ötüken ormanında otursa ilde sıkıntı yoktur.” (Ergin 1980, 17)

- “İleri(de), gün doğusuna, güneyde gün ortasına kadar, geride gün batısına (ve) kuzeyde gece ortasına kadar, bu (sınırlar) içindeki (bütün) halklar hep bana tabidir. Bunca halkı”, “hep düzene soktum. Onlar şimdi (hiç de) kötü (durumda) değildirler. Türk(lerin) hakani Ötüken dağlarında oturur (ve oradan hükmeder) ise ülkede (hiçbir) sıkıntı olmaz.” (Tekin 1998, 4)

Kendinden söz ettikten sonra egemen olduğu topraklardan bahsetmeye geçmiş ve dönemin koşulları göz önüne alındığında, dağılmış bir devletin hayatta kalma ve toparlanma çabasının; iç çekişmelerle yıpranmış bir toplumun merkezi bir yönetim, güçlü bir iktidar arayışının; bilge, akıllı, yetenekli ve cesur bir lider özleminin yansıması yazıtta aktarılmıştır. Yönlerin belli bir sırada verilmesi tesadüf değildir. Coğrafi olarak doğuya kutsallık atfeden Türkler evlerinin yönünü de doğuya doğru yaparlar ve doğuyu asıl yön olarak alırlardı. Dolayısıyla kişinin önü doğu, arkası batı, sağ yanı güney ve sol yanı kuzey olurdu. Önem derecesi de bu sıralamaya uyardı (Ögel 1997, 49). Millet sözcüğü, “budun” sözcüğünün karşılığı olarak çevrilmiştir, ama bize göre bu karşılık günümüz millet tanımını birebir karşılamamaktadır. Çünkü dönemin budunları bugünün milletlerine göre daha fazla ırk, köken, kan ve akrabalık bağı içeren, bugünün aşiret veya sülalesine daha yakın, “biz”

duygusu çok güçlü topluluklar olarak görünmektedir. Nitekim Tekin, kendi çevirisinde “budun”un karşılığı olarak “halk” (veya kabile) sözcüğünü tercih etmiştir (Tekin 1998, 128). Buna rağmen dönemin evrensellik anlayışına en uygun en genel ve en soyut kavram budundur ve millet olarak çevrilmesinde bir sakınca yoktur. Farklı Türk budunları arasındaki çekişmeler ise tıpkı beylikler döneminde Anadolu’da olduğu gibi, sürüp gitmekteydi. Bilge Kağan dört coğrafi yönü sayarak, yaygın yoruma göre evrensel bir egemenlik vurgusunu ve idealini açıklamış, böylesine geniş bölgedeki tüm budunların kendisine tabi olduğunu ifade etmiştir. Evrenselliğin kabul edilmesi sonucu, devletin geniş sınırları içindeki “bunca millet” sözü de sadece Türk budunlarını işaret ediyor olmasa gerektir. Dolayısıyla düzen getirilen de farklı milletlerin oluşturduğu bir birliktir. Üstelik sağlanmış olan bu toplumsal ve politik düzenin, devlet başkanı (kağan) Türklerin başkenti ve anayurdu olan Ötüken’de olsa bile bozulmayacağı, ülkede (ilde) herhangi bir sorun olmayacağı öngörülmektedir. Böylece bir yandan stratejik bir konumda olması, bir yandan da kutsallık atfedilmesi Ötüken’i manevi bir mertebeye çıkarmıştır. Devlet yöneticisinin niteliklerine sıkı sıkıya bağlı politik bir organizasyon burada hemen göze çarpar. Platon’un *Devlet* adlı eseri hatırlanacak olursa, filozofun kral veya kralın filozof olması ve adeta ilahi biçimde içselleştirdiği adalet ideasını gerçekleştirmesi düşüncesinin bir benzeriyle karşılaşmaktayız. Ancak Platon, sınırları daha küçük bir kent devleti için bu idealini tasarlarlarken, Türklerin ideallerinin bunu aştığı görülür.

- “Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevk ettim, denize ulaşmama az kaldı. Güneyde Dokuz Ersine kadar ordu sevk ettim, Tibete ulaşmama az kaldı. Batıda İnci nehrini geçerek Demir Kapıya kadar ordu sevk ettim. Kuzeyde Yir Bayırku yerine kadar ordu sevk ettim. Bunca yere kadar yürüttüm. Ötüken ormanından daha iyisi hiç yokmuş. İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş.” (Ergin 1980, 18)

- “(...) Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevk ettim, denize pek az kala durdum; güneyde Dokuz Ersin’e kadar ordu sevk ettim, Tibet’e pek az kala durdum; batıda İnci (Sır Derya) ırmağı(nı)”, “geçerek Demir Kapı’ya kadar ordu sevk ettim; kuzeyde Yir Bayırku topraklarına kadar ordu sevk ettim; bunca diyara kadar (ordularımı) yürüttüm (ve anladım ki): Ötüken dağlarından daha iyi bir yer asla yok imiş! (Türk halkının yurt edineceği ve) yönetileceği yer Ötüken dağları imiş! (...)” (Tekin 1998, 4)

Ölmez, “Şantung Ovası”nın bugünkü Shandong olmayıp *hebei* (ho-peı) olduğunu söylemektedir. Yine ona göre hem yer hem de kavim adı gibi görünen “Dokuz Ersin” de Çin kaynaklarının yardımıyla açıklanabilmiş ve Dokuz Ersin’in Toharların olduğu bölgeyi, özellikle Ersin’in Karşehir’i gösterdiği ortaya konmuştur. Aynı zamanda Soğdlar düzene sokulurken, denetim altına alınırken sefere çıkıldığında “İnci Irmağı”ndan (Seyhun, Sır Derya) ötede, bu ırmak aşılarak ulaşılan bir noktadır. Buna göre “Demir Kapı” Türklerin yerleşim alanlarını gösterirken batıdaki sınır için en uç noktayı (doğuda bu Kadırkan dağlarıdır) göstermektedir. “Yir Bayırku” yine kuzeyde yaşayan Bayırku Türk boylarından biridir (Ölmez 2010, 629). Metinde evrensel devlet ideali gereği dört yöne yapmış olduğu

seferleri sayan Bilge Kağan (Kül Tigin'in ağzından), ana Türk yurdunun Ötüken olması gerekliliğini vurgulamıştır. Metnin orijinalinde geçen “yış” sözcüğü orman ya da ormanla kaplı dağ anlamında olduğu için Ergin çevirisinde “Ötüken ormanı”, Tekin çevirisinde ise “Ötüken dağları” karşılığı tercih edilmiştir. Düzenliliğin devamı, devlet merkezi ancak başkent ve anayurt olan Ötüken'den sağlanabilecektir. Bunda özellikle Çin'e yönelik güvenlik kaygılarının etkili olduğu söylenebileceği gibi, kökenin olduğu coğrafyanın romantik duygularla yüceltilmesinin de etkili olduğu söylenebilir. Ata'ya göre Tonyukuk yazıtta, Çin'in entrikalarını iyi bildiği için Çin'den uzak bir yeri daha güvenli kabul ettiğini bu sözlerle anlatmıştır. Çünkü Türkler II. Göktürk devleti kurulmadan önce Çin esareti altında yaşıyorlardı ve Ötüken uzaklığı nedeniyle daha güvenilir olacaktı. Ayrıca Bilge Kağan'ın yerleşik hayata geçme arzusunun bir ifadesi olarak da yorumlanmaktadır (Ata 2011, 45-48).

- “*Bu yerde oturup Çin milleti ile anlaştım. Altını, gümüşü, ipeği, ipekliyi sıkıntısız öylece veriyor.*”, “*Çin milletinin sözü tatlı, ipek kumaşı yumuşak imiş. Tatlı sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatıp uzak milleti öylece yaklaştırmış. Yaklaştırıp, konduktan sonra, kötü şeyleri o zaman düşünürmüş. İyi bilgili insanı, iyi cesur insanı yürütmezmiş. Bir insan yanılrsa, kabilesi, milleti, akrabasına kadar barındırmazmış. Tatlı sözüne, yumuşak ipek kumaşına aldanıp çok çok, Türk milleti, öldün; Türk milleti öleceksin! Güneyde Çogay ormanına, Töğültün ovasına konayım dersen, Türk milleti, öleceksin!*” (Ergin 1980, 18)

- “*(...) Bu yerde oturup Çin halkı ile*”, “*(ilişkileri) düzelttim. (Çinliler) altın(ı), gümüş(ü), ipeğ(i) ve ipekli kumaşları güçlük çıkarmaksızın öylece (bize) veriyorlar. Çin halkının sözleri tatlı, ipekli kumaşları (da) yumuşak imiş. Tatlı sözlerle (ve) yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp uzak(larda yaşayan) halkları böylece (kendilerine) yaklaşırlar imiş., (Bu halklar) yaklaşip yerleştikten sonra (da Çinliler) fesatlıklarını o zaman düşünürler imiş.*”, “*İyi ve akıllı kişileri, iyi (ve) cesur kişileri ilerletmezler imiş; (öte yandan) bir kişi suç işlese, onun boyu(na), halkı(na), (ve) hısım akrabasına kadar (herkesi) öldürmezler imiş. (Çin halkının) tatlı sözlerine (ve) yumuşak ipekli kumaşlarına kanıp, (ey) Türk halkı, çok sayıda öldün! (Ey) Türk halkı, öleceksin! Güneyde Çuğay dağlarına (ve) Töğültün*”, “*ovasına konayım dersen, (ey) Türk halkı, öleceksin! (...)*” (Tekin 1998, 4-5)

Kağan, kendini ve yöneldiği kitleyi tanıttıktan sonra bu pasajlarda öğüt vermeye geçmiştir. Ergin'in çevirisinde, “*Bir insan yanılrsa, kabilesi, milleti, akrabasına kadar barındırmazmış.*” şeklinde geçen cümle Tekin'in çevirisinde tam tersi bir anlamda, “*(öte yandan) bir kişi suç işlese, onun boyu(na), halkı(na), (ve) hısım akrabasına kadar (herkesi) öldürmezler imiş*” şeklinde geçmektedir. Özgün metne bakıldığı zaman Tekin çevirisinin daha yerinde olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Çinlilerin stratejisi, bir suçtan dolayı tüm halkı katletmemek şeklinde verilmiştir. “Çuğay” dağı ve “Töğültün” ovası Çin'e yakınlığıyla bilinen ve fazla yaklaşılması, daha doğrusu yurt tutulmaması gereken, devlet merkezinin olmaması gereken tehlikeli bir konumdadır. Eğer buralara yerleşilirse Türklerin çok düşkün oldukları bağımsızlıkları tehlikeye düşecektir. Siyaset felsefesi ve yöneticiliğe ilişkin

temaların yanı sıra etik değerlerle ilgili mesajların da verildiği açıktır. Devlet ve ülke yönetiminde evrenselliğin bir amaç olması demek, doğru, dürüst ve açık olma erdemlerine sahip olmak demektir. Zaten baştan itibaren hırs, güç peşinde olma ve bencilliğin doğurduğu ve doğuracağı iç ve dış tehlikelere karşı somut örnekler yoluyla dikkat çekilmektedir. Erdemli kişi, yani doğal olarak Türk olan kişi, bütünlüğünü, bağımsızlığını ve birliğini bir yandan kendi etik kişi değerlerini koruyarak, diğer yandan da bu değerlerin somutlaşmış hali olan kağana itaat ederek var olabilecektir.

- “Orda kötü kişi şöyle öğretiyormuş: Uzak ise kötü mal verir, yakın ise iyi mal verir diyip öyle öğretiyormuş. Bilgi bilmez kişi o sözü alıp, yakına gidip, çok insan, öldün! O yere doğru gidersen, Türk milleti, öleceksin! Ötüken yerinde oturup kervan, kafile gönderirsen hiçbir sıkıntın yoktur. Ötüken ormanında oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın.” (Ergin 1980, 18)

- “(...) Orada kötü (niyetli) kişiler şöyle akıl verirler imiş: ‘(Çinliler, bir halk) uzak(ta yaşıyor) ise, kötü hediyeler verir, yakın(da yaşıyor) ise iyi hediyeler verir’ deyip öyle akıl verirler imiş. (Ey) cahil kişiler, bu sözlere kanıp, (Çinlilere) yakın gidip, çok sayıda öldünüz.”, “O yere doğru gidersen, (ey) Türk halkı, öleceksin! Ötüken topraklarında oturup (buradan Çin’e ve diğer ülkelere) kervanlar gönderirsen, sonsuza kadar devlet sahibi olup hükmedeceksin. (...)” (Tekin 1998, 5)

Çugay dağları ve Tögültün ovası civarına yerleşme niyeti olanlara Kağan bir uyarıda bulunmaktadır. Buralarda yaşayan Çin yanlısı kişiler, Çinlilerin kendisine yakın yaşayanları daha fazla desteklediklerini söyleyerek insanları kandırmakta, Çin’e yakın yerlere gelmeleri için yalan söylemektedirler. Kağan’ın burada söylemeye çalıştığı şey, Ötüken’e yerleşme ve orayı ülke yapma idealidir. Bu ideal bir yandan yerleşik hayata geçmeyle bağlantılıyken, diğer yandan güvenlik ve kutsal mekânı yurt tutma ile bağlantılı görünmektedir. Göçebe yaşam tarzının sürdürülebilirliğinin olmadığı ve yerleşik kent yaşam tarzının uzun bir süreçte gelecek vaat ettiği anlaşılmış olsa gerek. Ayrıca Türk boylarını, halkını birleştirmek ve ebedi bir devlet kurmak, bu halkların yoğun olarak yaşadığı bir coğrafyada daha olası ve akılcı görünmektedir. Ötüken’in alınması ve anayurt yapılmasıyla birlikte doğacak olan sinerji, ideal devlet düşüncesinin gerçekleşmesinde önemli ve temel bir adım olacaktır. Yurtsuzluğun ve kökensizliğin getireceği tehlikelere karşı önemli bir uyarı olarak algılamak gerekir. Bilgili olmanın öneminin vurgulandığı da gözden kaçmamalıdır. Bilgi, eğitim, deneyim ve bunlardan çıkarılacak dersler bireylerin olduğu kadar devletlerin de kaderini belirlemektedir. Bilgi temelli olmayan kurumların geleceği de olmamıştır. Göktürk metafiziğinin sadece mitolojiye değil rasyonelliğe de dayandığı görülmekte, akılcı olmayan kararların, algısını ve aklını evrensel akıl olan Tanrıya ve Kağana yöneltmeyenlerin yanlışa düşecekleri net bir dille söylenmektedir.

- “Türk milleti, tokluğun kıymetini bilmezsin. Açlık, tokluk düşünmezsin. Bir doysan açlığı düşünmezsin. Öyle olduğun için, beslemiş olan kağanın sözünü almadan her

yere gittin. Hep orda mahvoldun, yok edildin. Orda, geri kalanıyla her yere hep zayıflayarak, ölecek yürüyordun. Tanrı buyurduğu için, kendim devletli olduğum için, kağan oturdum. Kağan oturup aç, fakir milleti hep toplattım. Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım. Yoksa, bu sözümde yalan var mı?” Ergin 1980, 18)

- “ (...) (Ey) Türk halkı, (sen) tok (gözlü ve) aksisin: Açlığı tokluğu düşünmezsin; bir (de) doyarsan açlığı (hiç) düşünmezsin. Böyle olduğun”, “için, (seni) besleyip doyurmuş olan hakanlarının (dinlemeden ve rızalarını) almadan her yere gittin (ve) oralarda hep mahvoldun (ve) tükendin. Oralarda (nasılsa sağ) kalmış olanları(nız da hemen) her yönde bitkin ve mecalsiz (bir halde) yürüyor idiniz. Tanrı lütuftakar olduğu için, benim (de) talihim olduğu için, hakan (olarak tahta) oturdum. Tahta oturup”, “yoksul (ve) fakir halkı hep derleyip topladım: Fakir halkı zengin yaptım, az halkı çok yaptım. Yoksa, bu sözümde yalan var mı? (...)” (Tekin 1998, 5)

Bilginin önemini vurgulamaya devam eden Kağan, akılcı kararlar almamanın sonuçlarını tarihten somut örnekler vererek anlatmıştır. Birlik ve bütünlüğün, organize olmanın ama en önemlisi hakikati görebilen ve uygulayabilen yöneticiye itaat etmenin, kararlarına güvenmenin sonuçlarını sergilemiştir. Böylece, ancak Tanrısal akıldan pay alan kağanların yönetiminde düzen ve refah sağlanabilecektir. Ögel, halkı doyurup giydirmenin, Türk kağanlarının görevi olduğunu, Uygur ülkesinde yoksulluk içinde yaşayan hiç kimsenin bulunmadığını, ihtiyaç ve yetersizlik içinde olanlara ise hükümdarın yardım ettiğini söylemektedir (Ögel 1997, 43). Aklın yanı sıra öfke ve arzu gibi duygular da insanın davranışlarını yönlendirebilir. Bilge olmayan kişilerin davranışlarını duyguları yönlendireceğinden halkın yanıltılması, köle olması; ülkesini, milletini ve devletini kaybetmesi hatta yok olması mümkündür ve yok olmuştur da. Kağanlara ya da yüksek statüdeki kişilere kimi zaman “Bilge” unvanının verilmesi, onların devlet ve ülke yönetimindeki derin kavrayışını, doğru kararlar alabilmesini gösterir. “Bilge” ve “Alp” unvanı, bilgi ve cesaret erdemlerine sahip olan kişilerin toplum ve devlet işlerinde öne çıktığının kanıtıdır. Yine Platon’un *Devlet*’ini örnek alırsak, “bilgelik” yöneticilerin, “cesaret” veya “yiğitlik” askerlerin, “ölçülülük” ise halkın erdemidir. Devleti oluşturan tüm bu kesimlerin uyumlu, düzenli bir şekilde işlemesi ise kendiliğinden “adalet” veya “doğruluk” erdemini doğurur. “Adalet”, bu yanılla herkesin sahip olması gereken kuşatıcı ve en temel erdem olarak belirir. Özellikle “ölçülü” olması gereken halkın yapması gereken şey, kendine hâkim olmak, aşırıya kaçmamak, orta noktada olmak ve işini iyi yapmaktır (Platon 1980, 117-124). Şimdi kağanların halkından beklediği şey de temelde ölçülü olma, adil olma, bilge olana itaat etme ve böylece yanlış düşmemedir. Türk toplumunun devlet yapısının da bir yanılla Platonik özellikler gösterdiği açıktır. Ancak akıncı, savaşçı ve göçebe özellikleri onu, Grek kent devletlerinden ayırmaktadır. Ögel, Türklerin sınıflı bir toplum olmadığı ve toplumun tamamının ordu ve asker mantığıyla örgütlendiği düşüncesindedir. Bir başka deyişle, Platon’da olduğu gibi ayrı bir asker sınıfı olmayıp, halkı oluşturan bütün unsurlar asker-

toplum tarzıyla yaşamakta ve savaşmaktadır (Ögel 1997, 20-31). Durum böyle olunca en tepedeki yöneticinin de sadece “bilge” değil “alp” de olması istenmekte ve beklenmektedir. Kısacası Tanrısal erdemlerin en hakiki olarak sentezlendiği kişi “Kağan”dır. Tanrının kut vermiş olduğu kağanlar bir yandan din adamı, diğer yandan da Tanrı ile iletişimi olan kişilerdir. Bahadır, bu nedenle eserinde törenin oluştuğunu ve bu töreye göre liderin seçildiğini vurgulamaktadır (Bahadır 2017, 30). Türk ise zaten bu erdemlere belli ölçülerde potansiyel olarak sahip olan kişi ve/veya halktır. Doğru ve adil olan “bilgelik” erdemine sahip yöneticinin koyduğu kurallara (töre) uymaktır. Düzenin, mutluluğun ve devletin devamı hukuk kurallarıyla olanaklıdır. Bu kurallar da kutsal nitelikteki bilge yönetici veya yöneticiler eliyle konulup uygulandığı için hukuka (töreye) ve yöneticiye (kağana) uymak doğru olandır.

- *“Türk beyleri, milleti, bunu işitin! Türk milletini toplayıp il tutacağımı burda vurdum. Yanılıp öleceğini yine burda vurdum. Her ne sözüm varsa ebedi taşa vurdum. Ona bakarak bilin. Şimdiki Türk milleti, beyleri, bu zamanda itaat eden beyler olarak mı yanılacaksınız?”* (Ergin 1980, 19-11)

- *“(...) (Ey) Türk beyleri (ve) halkı, bunu işitin! Türk (halkı) yaşayıp devlet sahibi olduğunu buraya (taş üzerine) hakkettim; yanılıp öleceğini de”, “buraya hakkettim. (Söyliyecek) her ne sözüm var ise ebedi taşa hakkettim. Ona bakarak (bu sözleri) öğrenin. (Ey) bugünkü Türk halkı (ve) beyleri, bu devirde (bana) itaat eden beyler, (sizler) mi yanılacaksınız? (...)”* (Tekin 1998, 5)

Bir şekilde törenin, hukukun yöneticinin ağızından açıklaması, beyanı olarak görebileceğimiz bu yazıtlar, devletin ve ülkenin kuruluş bildirgesi, anayasal metni gibidir. Buna uygun davranan yurttaşların doğru olanı yapacağı belirtilmiştir. Çünkü bağımsız bir devlet kurulmuş, özgür ve vatanında yaşayan kişiler olarak saygın bir yere gelmiştir. İtaat etmek ve kurallara uygun davranmak sadece o döneme değil, günümüze de aittir. Aristoteles’in politik hayvan olarak tanımladığı insan, gerçekten de bir toplum ve bir devlet yapısı olmaksızın varlığını sürdüremez. Politik ve toplumsal birer varlık olarak kurallar dünyası ile belirlenmiş durumdayız. Toplumsal kurumlar ve ilişkiler ağı, kurallar (töre) olmaksızın olanaklı değildir. Sorun, bu kuralların nasıl olduğu ve ne şekilde belirlenip, uygulandığıdır. Devlet yönetim biçimleri tarihin farklı dönemlerinde ve farklı toplumlarda farklı tarzlarda ortaya çıkmıştır. Tümünde de temel amacın, devletin sürekliliği olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü devlet de bir insan gibidir ve yaşamak ister. Elbette birey ve devlet ilişkilerinde kimi zaman birey, kimi zaman da devlet öne çıkmış, diğerini bastırmıştır. Keza Batı toplumlarında birey özgürlükleri temeldedir ve devlet bunun için vardır. Ancak Türk geleneğinde bireyci değil, toplumcu ve devletçi bir yapı öne çıkmakta, devletin ve vatan toprağının yaşamın en önemli koşulu olduğu varsayılmaktadır. Gerçekten de toprağını, milletini ve devletini kaybeden halkların var olması da mümkün olamamıştır. Bir siyaset felsefesi tartışması olan birey-devlet ilişkisi bir başka çalışmanın konusudur.

- *“Ben ebedi taş yonturdum..... Çin kağanından resimci getirdim, resimlettim. Benim sözümü kırmadı. Çin kağanının maiyetindeki resimciyi gönderdi. Ona bambaşka*

türbe yaptırđım. İçine dışına bambaşka resim vurdurdum. Taş yontturdum. Gönüldeki sözümü vurdurdum..... On ok oğluna, yabancına kadar bunu görüp bilin. Ebedi taş yontturdum, yazdırdım. Onu görüp öyle bilin. Şu taş..... dım. Bu yazıyı yazan yeğeni Yolluğ Tigin.” (Ergin 1980, 19-12)

- “(...) Ben ebedi taş diktim, Çin hakanından ressam ve heykeltıraşlar getirttim. (Kül Tigin'in türbesini) süslettim. (Çinliler) benim sözümü kırmadılar (ve)”, “Çin hakanının has sanatçılarını gönderdiler. Onlara olağanüstü bir türbe yaptırttım; içine (ve) dışına olağanüstü resim ve heykeller koydurttum. On-Ok oğullarına (ve) yabancılara kadar (herkes) bunları görün ve öğrenin. Ebedi taş”, “hakkettirdim. (Burası) yakın (bir) mevki olduğundan, ayrıca kolay erişilir (bir) yer olduğundan, böyle kolay erişilir (bir) yerde ebedi taş hakkettirdim, yazdırdım. Onu görüp öylece bilin (ve öğrenin). O taş(ı.....hakkettirdim). Bu yazıyı yazan (Kül Tigin'in) yeğeni Yolluğ (Tigin'dir). (...)” (Tekin 1998; 5-6)

Yazıtın bitiş sözleri onun yapılışına ilişkin bir takım somut bilgileri iletmektedir. Çin'den getirtilen taş ustaları ve sanatçılar, yazıtın kim tarafından yaptırıldığı gibi tarihi nitelikte bir takım verilerden söz edilmiştir. Yalnız burada yine Türk toplumunun kentlere ve yerleşik hayata tam olarak geçmediğinin açık kanıtı da sunulmuştur. Çünkü heykel, resim ve taş ustalığı gibi çeşitli sanatlar, daha çok kentlere ve yerleşik hayata özgüdür. Bu nedenle Çin'den sanatçı getirtilmiştir. Savaş ekonomisine ve bunun doğurduğu sürekli hareketliliğe dayanan bir toplumsal yapı, daha ince kültürel ürünlerin doğmasını geciktirmiştir. Sonuçta kapanış metninin hitabı sadece Türklere değil herkesedir ve evrenselliğın gereğı de budur.

Sonuç

Türk toplumu, felsefi açıdan somut ve sınırlı bir örnek olarak İslamiyet öncesi kökene gidilerek Kül Tigin yazıtı özelinde ele alınmıştır. Bu ve benzeri yazıtlar bir hukuk belgesi (töre), yöneticinin uygulamalarının halka anlatılması (icraat), bir hesap verme ve ders kitabı niteliğı taşımaktadır. İktidarın kaynağını nereden aldığını ve meşruiyetini neye dayandığını açıklamaktadır. Bağımsız, özgür bir devlet ve ülkenin gerekliliğı kanıtlanmaktadır. Düzenin, mutluluk ve refahın ancak kendisine ait topraklarda yaşayan bir halk (Türk) ve ona ait devletle olabileceğı defalarca tekrarlanmış, yaşanmış örneklerle somut hale getirilmiştir. Böyle bir devlet; kültür, dil ve inanç birliğı içinde olan ve bunu misyon edinen bir halkla olabilecektir. Millet anlayışına dayanan bu devlette yönetici gücünü bilgelik, yiğitlik, doğruluk erdemlerinden alacaktır. Böyle yöneticiler kutsaldır ve bu tür Tanrısal özelliklere (karizma) sahiptir.

Kağanın bir tiran olmadığı ve tek başına yönetim erkini kullanmadığı güney yüzündeki bu kısa yazıttan bile açığa çıkmaktadır. Üstün yöneticilik ve askerlik özelliğine sahip çeşitli unvanlarda beyler, yabgular, şadlar, tarkanlar ve benzerleriyle ortak kararlar alınmakta, devlet istişareyle yönetilmektedir. Kurultaylar yoluyla bir tür demokrasi uygulanıyor, halkın sevgisini kazanmaya önem veriliyordu. Ögel, halkın kalbini kazanan hükümdarların daha başarılı olduğunu söylemektedir (Ögel 1997, 44). Disiplin ve itaatın, örfün ve kağanın

otoritesinin öne çıkması toplumsal yapıyla alakalıdır. Savaş ve güvenlik kavramları ister istemez gevşek ve tartışmacı bir yapıya izin vermemiştir. Kaldı ki başta söylendiği gibi, Greklerin en parlak döneminde bilge ve yetenekli tek bir kişinin aldığı kararların ve uygulamalarının daha olumlu sonuçlar verdiği görülmüştür. Demokrasi her toplumda farklı hızda farklı biçimde gelişimini sürdürmüştür. Bu, bireyin aşırı özgür olduğu anlamına gelmemiş, sınırlama ve kurallarla birlikte var olmuştur. Yasama, yargı ve yürütmenin ne ölçüde bireylere ve halka da yayıldığı demokrasilerin niteliğini belirlemiştir. Kendisini bir bütün olarak gören Göktürkler klasik anlamıyla bir demokrasiye ihtiyaç duymamışlardır. Yazıtta açığa çıktığı gibi, kağanını dinlemeyebiliyor veya tam tersine çeşitli yollarla kararlarına katılabiliyordu. O halde düzen ve hukuk bu toplumun zaten iliklerine işlemiş olan iki sosyal olgudur ve demokrasi Batılı klasik anlamından farklı bir tarzda vardır. Felsefeyi ise Grek kökeni itibarıyla değil, mitoloji ve inanışlarla iç içe geçmiş biçimiyle buluruz. Gök Tanrı inancının irdelenmesinde, Tanrı(sal akıl) ve yeryüzü(ne yansıması), Tanrının çeşitli erdemlerin kökeni olması, aklın ve bilginin önemi, Tanrının ahlakın ve doğruluğun kaynağını oluşturması düşüncesi, metafizik bir anlayışın yanı sıra, etik, politik ve epistemolojik içerikler de sunmaktadır.

Kaynakça

- ABİD Sebine, “Dede Korkut Destanında Basit Cümlelerin Yapısı ve Yapısal Mantıksal Türleri”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C:3/ S:5 (2014), s.36.
- ATA Aysu, **Orhun Türkçesi**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2011.
- ATALAY Besim, **Divanu Lûgat-İt-Türk Dizini “Endeks”**, Türk Tarih Kurumu Basımevi (3. Baskı), Ankara 1991.
- BAHADIR Sedat, **Büyük Reyhanlı Aşireti ve Bahadırlar**, Sonçağ Yayınları (2. Baskı), Ankara 2017.
- CEVİZCİ Ahmet, **Felsefe Tarihi**, Say Yayınları (2. Baskı), İstanbul 2010.
- CLAUSON Sir Gerard, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford At The Clarendon Press, London 1972.
- ERGİN Muharrem, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Basım ve Yayınevi (8. Baskı), İstanbul 1980.
- EYUBOĞLU İsmet Zeki, **Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü**, Sosyal Yayınlar (4. Basım), İstanbul 2004.
- GÜLENSOY Tuncer, **Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları (2. Baskı), Ankara 2011.
- ÖGEL Bahaeddin, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları II**, MEB Yayınları, İstanbul 1997.
- ÖLMEZ Mehmet, “Eski Uygur ve Çin Kaynakları Işığında Orhon Yazıtlarında Geçen Yer ve Kişi Adları”, **3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu**, 2010, s.629-640.
- PLATON, **Devlet**, Çev.: Sabahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz, Remzi Kitabevi, İstanbul 1980.
- TEKİN Talat, **Orhon Yazıtları**, TDK Yayınları, Ankara 1998.

Diğer Kaynaklar

KANBUR Muhittin, Türk Dili, <http://muhittin91.blogspot.com.tr/2013/08/degerli-arkadaslar-soz-verdigimiz-gibi.html#>, (ET: 14.09.2017).

NİŞANYAN Sevan, Nişanyan Sözlük, <http://www.nisanyansozluk.com/?k=t%C3%BCrk&x=0&y=0>, (ET: 14.09.2017).